

МИХАЙЛО МІЩЕНКО,

кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Київ)

Індивідуальної думки не існує — є лише громадська

Відомі українські соціологи В. Волович та В. Паниотто характеризували достовірність як «відповідність отриманого знання дійсності»¹. Отже, коли ми говоримо про дослідження громадської думки, то «дійсністю», яку мають адекватно віддзеркалювати соціологічні дослідження, виступає саме громадська думка. Але перш ніж говорити, наскільки вона відповідає дійсності, спробуймо розглянути власне громадську думку як об'єкт дослідження.

Майже п'ятдесят років тому П. Бурдьє поставив під сумнів розуміння громадської думки як імперативу, одержуваного «виключно шляхом додавання індивідуальних думок», а також припущення, що «всі люди можуть мати думку чи, інакше кажучи, виробництво думки доступне всім»². Як зауважує В. Оссовський, таке розуміння громадської думки притаманне радше полстерам, ніж соціологам: «Для полстера ... громадська думка — сума індивідуальних думок»³.

Утім, попри цілком слушні зауваження соціологів про те, що відсоткова більшість насправді не може вважатися громадською думкою в соціологічному аспекті, що думка меншості може бути впливовішою, ніж думка більшості (а також віддзеркалювати дієву громадську думку), усі кількісні соціологічні опитування так чи інакше спрямовані на виявлення відсоткового розподілу відповідей, на виявлення «відсоткової більшості» та «відсоткових меншостей».

Тому я дозволю собі спинитися на проблемах здобуття достовірного соціологічного знання саме під час проведення полстерських досліджень — вивчення громадської думки, охарактеризованої В. Оссовським як сукупність «виражених у відсотках індивідуальних оцінних суджень».

У таких опитуваннях відповіді респондентів на запитання анкети інтерпретуються як їхні «індивідуальні думки». Але що ж у такому разі є «індивідуальною думкою», яку отримують полстери під час опитувань? Продуктування «індивідуальної думки» найчастіше тлумачиться як процес оброблення індивідом певного потоку інформації, котра є для нього доступною, і на підставі цього — вироблення власної світоглядної та політичної позиції, яку він і висловлює у разі, якщо потрапляє до вибірки соціологічного опитування.

Однаке таке уявлення про формування громадської думки породжує певні сумніви. Наприклад, донедавна вважалося, що «одностайність» громадської думки в авторитарних і тоталітарних суспільствах зумовлена насамперед обмеженістю ін-

1 Волович, В.І. (1974). *Надежность информации в социологическом исследовании: проблемы методологии и методики*. Київ, УССР: Наукова думка; Паниотто, В.І. (1986). *Качество социологической информации (методы оценки и процедуры обеспечения)*. Київ, УССР: Наукова думка.

2 Бурдьє, П. (1993). *Социология политики*. Москва, Российская Федерация: Socio-Logos.

3 Оссовський, В.Л. (2005). *Соціологія громадської думки*. Київ, Україна: Фоліант.

формації, яку отримують громадяни в таких суспільствах. Деякою мірою таке пояснення «працювало», зокрема, за часів СРСР, коли альтернативним джерелом інформації були лише «ворожі радіоголоси». Натомість у сьогоденні авторитарних суспільствах доволі часто спостерігається добровільне й свідоме «самовідсторонення» від альтернативних джерел інформації. Себто технічно ці джерела є цілком доступними, але бажання користуватися ними громадянин не виявляє. А отже, у нього не виникає й бажання мати «індивідуальну думку», яку намагаються дізнатися полстери під час опитувань. І те, що вони зрештою одержують від цієї людини, не є індивідуальною думкою.

Що ж у такому разі одержують полстери? Тут я посилюватимуся на слухну заувагу П. Бурдьє: «У ситуації, коли формується громадська думка, особливо в ситуації кризи, люди опиняються перед сформованими думками, перед думками, що підтримуються окремими групами... отже, вибирати між думками з усією очевидністю означає вибирати між групами».

Інакше кажучи, «індивідуальна думка», що її висловлює респондент під час опитування, насправді є не так результатом вироблення його особистої світоглядної позиції, як маркером належності до тієї соціальної групи, близькість із якою індивід бажає продемонструвати.

З іншого боку, коли полстер формулює «віяло» відповідей для запитань анкети, він так само спирається на свої уявлення про те, які погляди та позиції поширені в різних групах суспільства з тієї чи тієї проблеми, які з них є переважними і в свідомості яких груп вони панують.

Якщо індивідуальна світоглядна позиція потребує чіткої суб'єктивної обґрунтованості, логічної несуперечливості та послідовності, то афіліація себе з позицією певної групи не вимагає всіх цих якостей. З цієї причини позиція індивіда, що він її висловлює під час соціологічного опитування, може бути необґрунтованою, непослідовною і логічно суперечливою.

Вибір ідейної чи політичної позиції певною мірою можна уподібнити слідуванню моді. Адже коли людина вибирає певний стиль, вона не шукає пояснення, чому потрібно одягатися саме так, а не інакше. Керівним мотивом тут виступає міркування, що певний стиль одягу дозволяє їй символічно приєднатися до тієї соціальної групи, до якої вона хоче належати і на представників якої бажає бути схожою.

До того ж варто зазначити, що в різних ситуаціях респондент може висловлювати різні погляди (тобто поділяти думки, властиві різним групам), виявляючи в такий спосіб нестійку, мінливу соціальну ідентичність.

Наприклад, свого часу, коли ще досить високими були електоральні рейтинги Комуністичної партії України, мною була виявлена цікава особливість: рівень висловлюваних респондентами намірів голосувати за Комуністичну партію залежав від віку інтерв'юєрів, які спілкувалися з респондентом, — що старшими були інтерв'юєри, то вищою була ймовірність того, що опитувані висловлять готовність голосувати за Комуністичну партію. Це можна пояснити тим, що в громадській свідомості було поширене переконання (яке, до речі, повністю відображало реальну ситуацію), що прихильниками комуністичних ідей є переважно літні люди. Тому, розмовляючи з інтерв'юєром старшого віку, респондент охочіше висловлював намір голосувати за КПУ, оскільки сподівався знайти у співрозмовника розуміння своєї позиції.

З огляду на дослідження особливостей політичної свідомості якраз виявлення такої мінливості позицій є найбільш достовірним та значущим результатом дослі-

дження, оскільки дає змогу зробити висновок про стійкість чи нестійкість електоральних орієнтацій частини виборців. Відсотковий показник частки прихильників КПУ відігравав би в тих опитуваннях менш важливу роль. Але якби дослідники ставили за мету передбачити результати виборів, то, звісно, вони мали би заздалегідь зробити все можливе, щоб зменшити вплив інтерв'юера на відповіді респондента (наприклад, застосовуючи метод «secret ballot»). Тому що стосовно досягнення мети електорального прогнозу головним показником достовірності є одержання результату, максимально наближеного до результату майбутніх виборів. Отже, можна стверджувати, що оцінювання достовірності результату дослідження залежить від мети останнього (зокрема, чи дослідникові потрібна інформація про стійкість/нестійкість політичних та електоральних преференцій громадян, чи він хоче отримати якомога точніший прогноз результатів виборів).

Водночас забезпечення достовірності за першим аспектом у щойно наведеному прикладі сприяє реалізації другого завдання — одержання достовірного прогнозу, адже інформація про нестійкість електоральних орієнтацій респондентів дає змогу вжити заходів зі зменшення впливу інтерв'юерів на їхні відповіді.

Якщо (згідно з Бурдьє) під час кількісного соціологічного опитування вибирати між думками та позиціями означає вибирати між групами, котрі асоціюються з цими позиціями, то достовірним може вважатися лише вибір, що здійснюється в ситуації «рівнопоставленості» цих груп. Якщо ж у суспільстві панує атмосфера, за якої певна група чи позиція виявляються стигматизованими, то достовірність результатів дослідження, проведеного за таких умов, може бути поставлена під сумнів. Адже тоді опитуваний не просто обирає між позиціями різних груп, а фактично змушений робити вибір між Добром і Злом, коли та позиція, що узгоджується з позицією влади (або реальної чи уявної суспільної більшості), асоціюється з першим складником цієї бінарної опозиції, тоді як погляди ідейної меншості — з другим. Тому ймовірність вибору респондентом першої альтернативи істотно зростає. Його відповідь на будь-яке політично чутливе запитання є фактично відповіддю на інше запитання — чи він є благонадійним і порядним членом суспільства, чи, навпаки, маргіналом і негідником.

Утім, відповіді, отримані навіть у такій ситуації, мають певні ознаки достовірності, оскільки віддзеркалюють конкретний аспект соціальної реальності та особливості суспільно-політичних установок громадян — зокрема, існування атмосфери нетерпимості до інакомислення та готовність більшості членів суспільства прийняти такий стан речей і погодитися (хоча б декларативно) з позицією влади. Одержаний результат також має прогностичну цінність принаймні на найближчу перспективу — оскільки конформізм, що його виявляють респонденти під час соціологічних опитувань, найімовірніше, виявлятиметься і в їхній реальній поведінці (як мінімум у найближчому майбутньому).

Однак якщо мета дослідника полягатиме в наданні довготермінового прогнозу, то достовірність такого результату може виявитися низькою. Прикладом можуть слугувати кількісні соціологічні опитування на політичні теми за часів СРСР¹, коли переважна більшість респондентів схилилася до відповідей, що цілком узгоджува-

1 Ці опитування проводилися так званім «закритим відділом», офіційна назва якого — відділ соціологічних проблем пропаганди Інституту соціологічних досліджень Академії наук СРСР.

лися з ідеологічною доктриною Радянського Союзу та давали змогу прогнозувати політичну поведінку громадян на найближчий період, а саме «повну підтримку курсу партії та уряду».

Але такі опитування не дозволяли повною мірою розкрити приховані настрої, які зрештою призвели до розпаду радянської системи. І тут у пригоді стали би дослідження, здатні проаналізувати «тіньову» громадську думку. Якщо брати до уваги реалізацію мети довготермінового прогнозу, то ці дослідження характеризувалися би вищим рівнем достовірності.

Сьогодні як у Росії, так і в Україні часто дискутують, наскільки достовірними є результати соціологічних опитувань, що проводяться в російському суспільстві стосовно ставлення громадян до влади та до війни. Соціологів цікавить, чи справді одержані цифри віддзеркалюють «сукупність індивідуальних думок» — передовсім тому, що застосування так званих проєктивних запитань¹ у багатьох випадках демонструє інші результати, ніж відповіді на прямі запитання, особливо коли порушуються політично чутливі теми. Водночас, якщо спиратися на тезу Бурдье про те, що не можна тлумачити громадську думку як сукупність індивідуальних думок, то формулювання питання про достовірність даних опитування у такому разі взагалі позбавлене сенсу.

Тобто, якщо в разі прямого запитання респондент здебільшого заявляє про підтримку дій влади, а в разі проєктивного — значно рідше відповідає, що його знайомі підтримують ці дії, то як це не парадоксально, обидва результати можуть вважатися достовірними, оскільки вони вказують на різні аспекти суспільно-політичної позиції респондента. У другому випадку — це так звана «тіньова громадська думка», яка віддзеркалює мережу неформальних зв'язків та «неформальних афіліацій» індивіда, котрі можуть залишатися у сфері «тіні» впродовж років і десятиліть. А в першому випадку — це позиція, яку респондент готовий декларувати відкрито і яка найкраще описуватиме та прогнозуватиме його соціальну поведінку найближчим часом.

Тому, очевидно, найдостовірніший результат буде отриманий лише завдяки застосуванню різних дослідницьких методик (тобто триангуляції), оскільки цей крок допоможе висвітлити різні аспекти суспільно-політичної позиції членів суспільства.

---

¹ Проєктивні запитання стосуються не респондентів особисто, а інших людей (наприклад, найближчого оточення чи знайомих опитуваного).